

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

**Alisher Navoiy nomidagi
Samarqand davlat universiteti**

Tarix fakulteti

O'zbekiston tarixi kafedrası

O'zbekiston tarixi fani

***Mavzu: Chor mustamlakasi tomonidan O'rta Osiyo
xonliklarini bosib olinishi***

Kurs ishi

2014-2015 o'quv yili

Bajaruvchi: 3-kurs 303-guruh talabasi Ismoilov S.

Ilmiy rahbar: Qo'shboqov H.

**Kurs ishi O'zbekiston tarixi kafedrası komissiyasida himoya
qilindi va _____ ga baholandi. (Bayonnoma № _____ 2015)**

Komissiya raisi: _____

Komissiya a'zolari: _____

Samarqand 2015-yil

REJA:

I. Kirish

II. Asosiy qism

1. Turkiston xonliklarini bosib olish yo`lidagi dastlabki harakatlar.

Turkiston masalasida ingliz-rus raqobatining kuchayishi.

2. Qo`qon xonligining g`arbiy chegaralariga bostirib kirishning boshlanishi. Toshkentning zabt etilishi.

3. Buxoro va Xiva xonliklari bilan olib borilgan urushlar, xonliklarning yarim mustamlakaga aylantirilishi.

4. Turkiston general-gubernatorligining tashkil topishi va mustamlakachilik tizimining o`rnatilishi.

III. Xulosa

IV. Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

I. Kirish

XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida buyuk Temur saltanatini uch tarqoq o'zbek xonligi o'zida gavdalantirdi.

Podsho Rossiyasi O'rta Osiyo mintaqasiga ko'z olaytirib, bu yerdagi mavjud xonliklar haqida keng ko'lamda josuslik ma'lumotlarini to'play boshladi. Bu holat «Moskva savdo kompaniyasi» deb atalgan tashkilotning vakili Antoni Jenkinson boshchiligidagi elchilarning faoliyatida yaqqol namoyom bo'ldi. Antoni Jenkinson Richard va Robert Jonsonlar bilan birgalikda 1558 yilning aprelidan to 1559 yilning 2 sentabrigacha Buxoroda bo'ldi, u yerda Abdullaxon II bilan uchrashdi. Shayboniylar sulolasining salohiyatli va mashhur vakillaridan hisoblangan Abdullaxon rus podshosining elchisi bilan bo'lgan suhbatda Rossiya, Angliya va Turkiya davlatlarining harbiy qudrati, qurol-aslahasi haqida ma'lumot olishga qiziqqan bo'lsa, Jenkinson va uning hamroxlari Buxoroning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy ahvoli va xalqaro aloqalari haqida imkon qadar ko'proq ma'lumot to'plashga intiladilar.

Rossiya ma'muriyatining ko'rsatmasiga binoan Sibirda joylashtirilgan rus harbiy qismlari XIX asr 30-yillarida Qo'qon xonligi tomonidan Sarisuv daryosi va Ulutovda qurilgan harbiy qo'rg'onlarni buzib tashladi, ustalik bilan Sharq tomondan Qo'qon xonligi hududlariga suqulib kirishini esa davom ettiradi.

Shuningdek, Rossiyaning xonliklarga tazyiqi g'arbdan-Orenburg tomondan ham kuchayib bordi. O'rta Osiyoni qo'lga kiritish uchun dastlab «qozoq dashtlar»ini istilo qilish zarur degan Pyotr I ning vasiyatiga izchil amal qilgan Rossiya imperiyasi qozoq dashtlarida qurgan harbiy istehkom vositasida asta-sekin Xiva hududiga yaqinlashmokda edi. Imperiya siyosatini amalga oshirishda muhim rol o'ynagan Orenburg general-gubernatori Vasiliy Perovskiy Xiva xonligini tiz cho'ktirishga kirishdi. U katta qo'shin bilan 1839 yilda Xiva ustiga yurish boshladi. Xiva honi Olloqulixon ham o'zbek, qozoq, va turkmanlardan iborat birlashgan lashkar bilan ruslarga qarshi otlandi. Oxir-oqibat, Perovskiy qo'shini zarbaga uchrab, orqaga chekinishga majbur bo'ldi. Bu g'alaba Rossiyaga qarshi kurash bayrog'ini ko'targan qozoq, istiqloлчаilarini ham ruhlantirdi. Uzoq yillardan beri qozoqlarning mustaqilligi uchun jang qilayotgan Kenesari Qosimov harakati keng quloqch yoydi. Xiva xoni unga doimo madad berib turdi.

II. Asosiy qism

XIX asr ikkinchi yarmi boshlarida Turkiston xonliklarini buysundirish maqsadida Rossiya olib borayotgan siyosat Buyuk Britaniyaning shu borada uzoqni ko'zlagan rejalariga jiddiy xavf solar edi. Shuning uchun Angliya turli yo'llar bilan O'rta Osiyodagi davlatlarni Rossiyaga qarshi otlantirish payiga tushadi.

1831-1833 yillarda Ost-Indiya kompaniyasi leytenanti Aleksandr Berne Hindistondan Afg'onistonga, undan Buxoroga sayyoh sifatida keladi. Bu «sayohat»

natijasida yig'ilgan dalillar va shaxsiy kuzatuvlar «Buxoroga sayohat» deb nomlangan uch jildlik kitobga asos bo'ldi. Bu o'rinda A.Bernsning o'zbek xalqi xususida bildirgan fikrlari diqqatga sazovordir: «O'zbeklar muomalada kamtar va samimiy. Ular mening kim ekanimni bilmaganliklaridan, barcha narsalar xususida, hukmdorlari va syyosatdan tortib, bozordagi ahvol haqida ham tortinmay so'zlashdilar».

Angliya o'z diplomatlari, sayyohlari hamda ayg'oqchilari vositasida Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarini Rossiyaga qarshi ittifoqqa uyushtirishga harakat qildi. Ular shu maqsadda fors va turk tillarini yaxshi bilgan Konolli, Berne, Archi Todd, Abbot va Shekspir kabi zobitlarni o'zbek xonliklariga yubordilar.

Angliya Turkiya bilan hamkorlikda. O'rta Osiyo davlatlarining harbiy ittifoqini vujudga keltirishga ko'p urindi, Ayniqsa, Krim urushida (1853-1856) Angliya O'rta Osiyo xonliklariga, Afg'oniston va Eronga o'z odamlarini yuborib, bu mamlakatlarni Rossiyaga qarshi otlantirish harakatini kuchaytirdi. Ammo Turkiya ham, Angliya ham Rossiya xurujiga qarshi o'zbek xonlari birligini vujudga keltirishni ta'minlashning uddasidan chiqqa olmadi. Chunki xonliklar O'rtasida o'zaro nifoq-nizolar kuchli bo'lib, ularning ildizi chuqur ketgan edi. Buning ustiga, Rossiya diplomatiyasi Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarini bir-biriga qarshi gijgijlab, o'zining ig'vogarona siyosatini izchillik bilan yuritardi. Rossiya bu yo'lda sobit turib, To'rg'ay viloyatini, 1846 yilning kuziga kelib, Sirdaryoning Orol dengiziga quyiladigan yeridagi Qozolini ishg'ol etdi va 1847 yilda Raim, 1848 yilda Kazalinsk istehkomlarini qurdi. Bu ahvol Xivani tashvishga soldi. Hon o'z noroziligini bildirib, elchilarini Peterburgga jo'natdi. Xiva elchilarini rus amaldorlari bu istehkomlar savdoni yo'lga qo'yish va cho'lda tinchlik o'rnatish uchun qurildi, deb aldadilar. Xiva honi bu istehkomlarni yo'q, qilishga harakat qildi, lekin Sirdaryo va Orolbo'yidagi rus istehkomlaridagi qo'shnlarni yo'qotish xususidagi Xiva hukumatining maslahatlariga quloq solmadilar.

Rossiyaning urushqoq doiralari Orenburg va Sibir orasidagi yerlarning «himoyasini mustahkamlash uchun» Irgiz va To'rg'ay daryolarining bo'yida istehkomlar qurishni jadallashtirdilar. Ular o'zbek xonliklarini asta-sekin bosib olish uchun, birinchi navbatda, Qo'qon xonligining muhim strategik nuqtalarini egallashga diqqatni karatdi. Oqmachit qal'asiga hujum shu tariqa boshlandi.

1852 yilning 16 aprelida shijoatli lashkarboshi Yoqubbek rahbarligidagi Oqmachit qal'asi himoyachilari dushmanga qarshi qahramonona jang qilib, rus askarlarini Orenburgga chekinishga majbur etishdi. Shundan so'ng o'zbeklar bilan bo'lgan janglarda katta tajriba to'plagan Orenburg general-gubernatori graf V. Perovskiy 1853 yilda tashabbusni o'z qo'lga olib, yana hujumga tayyorlandi. Perovskiy Oqmachit himoyachilariga maktub yo'llab, taslim bo'lishni taklif kildi: «Garchand sizlar qal'a ichida turgan bo'lsalaringiz ham Oqmachit olingan deb hisoblayvering. Men shu yerda turib barchangizni bitta qo'ymay kirib tashlashim mumkin. Ammo, men bunday qilmayman, chunki, biz bu yerga bir yoki ikki kunga emas, balki abadul-abad keldik,

endi orqaga qaytmaymiz». Qal`a mudofaachilari bu maktubga «biz bir tomchi qon va ko`chada bir dona kesak qolguncha, hamma qurollarimiz sinib bitguncha kurashaveramiz», deb javob berishdi.

Yordamchi kuchlar olib kelish uchun ketgan Yokubbekning kechikishidan foydalangan ruslar yigirma ikki kunlik qurshovdan so`ng mudofaa ahamiyati juda katta bo`lgan Oqmachit qal`asini zabt etdilar.

Rossiya davlatining hukmron doiralarida esa bu paytga kelib Qo`qon, Xiva xonliklari va Buxoro amirligiga nisbatan istilochilik ruhi ustun kelib, Aleksandr II (1855-1881) hukumatining tashqi siyosatida jangari generallar mavqei kuchaydi. General-ad`yutant graf D. Milyutinning harbiy vazir lavozimiga, graf N. Ignatyevning esa Bosh shtab Osiyo bo`limi rahbarligiga tayinlanishi Rossiyaning O`rta Osiyodagi siyosatida keskin o`zgarishlar bo`lishidan darak berardi. Rossiya matbuotida esa Hindistondan boy o`lkani mustamlakaga aylantirgan Angliyadan o`mak olib, Osiyoda faol harakatga chorlovchi maqolalar paydo bo`la boshlaydi.

Imperiya harbiy vazirligida o`zbek xonliklarining iqtisodiy va siyosiy ahvoriga oid josuslik ma`lumotlari yetarlicha to`plangan edi. General unvoniga ko`tarilgan graf N. Ignatyevning o`zbek xonliklarining haqiqiy ahvoli va ularni Rossiya nazoratiga olishni qay yusinda amalga oshirish haqidagi axborotlari bu ma`lumotlar orasida alohida ajralib turardi.

Graf Ignatyev birinchi galdagi vazifa sifatida Qo`qon xonligiga qarshi bevosita harbiy harakatlar boshlashni taklif qilgan. Ana shu taklifga ko`ra, Rossiya 1860 yilda Qo`qon xonligiga qarshi e`lon qilinmagan urush boshladi.

1864 yilning 2 oktabrida ertalabdan boshlab har ikki tomon o`rtasida to`plardan o`qlar uzildi. Bu vaqtda Eshonquli dodhox madrasasi mullavachchalari, xususan, eshon Sharifxo`ja Ofoqxo`ja o`g`li, eshon Xojixon Malikxoji yuzboshi o`g`li Sa`id Ahrorxo`ja Sotiboldixo`ja o`g`li, pichoqchi usta Sodiq Hazar, o`ratepalik Xidirnazar zargarning ukasi va boshqa ziyoli vakillari «g`azotni va bu sharaflilik urushni Qur`on, tafsir va hadislardan olingan so`zlar bilan isbotlab, hammani g`azotga va urushga chorladi. Ularning o`zlari ham Qo`qon darvozasiga borib, to`pchilarga qo`shilib o`q joylashda va otishda qatnashdilar».

Toshkent devori to`plardan o`qqa tutilgandan keyin podpolkovnik Obux 2 rota askari va 4 to`pi bilan hujumga o`tib, devorning bir qismini teshishga erishdi. Shundan keyin rus askarlari podpolkovniklar Obux va Lerx qo`mondonligida shu joydan shaharga bostirib kirish uchun zovurni kechib o`tishga harakat qilganlar. Muhammad Solihning guvohligiga ko`ra, «uruslar olo`a chopib zovurga o`zlarini otdilar; ularning ikkinchi guruhi yordamga kelmokda edi. Shu onda devor ustidagi shertabiat va dovyuraklar o`zlarini pastga tashlab, zovur ichida uruslar bilan yoqama-yoqa ushlab bir-birlarini xanjar bilan o`ldira boshladilar. Hatto ba`zi kishilar ko`rqib ketayotgan dushman orqasidan quvib va ushlab, xanjar va qilich bilan jang qildilar. Zovur ichidagi uruslardan

urush va talash bilan 72 kishining boshi tanasidan kesilib, yarog`-aslahalari o`lja olinib, g`oziylarga bo`lib berildi».

1865 yilning bahorida general Chernyayev Niyozbek qal`asini bosib oldi. Toshkentga ruslarning ikkinchi hujumi boshlandi. Chernyayev yurt xoinlaridan biri Abdurahmonbek Shodmon o`g`lining maslahati bilan Bo`zsuv to`g`onini buzib, uni Chirchiq soyiga burib yubordi. Abdurahmonbek aslida Toshkent shahrining Chuvalachi mahallasidan bo`lib, Chernyayevga muhim ma`lumotlarni yetkazib turgan xiyonatchilardan edi. Abdurahmonbek ko`ngilli ravishda Rossiya xizmatiga o`tadi.

General Chernyayev esa shaharni to`pga tutishda davom etar edi. Uning zarbdor kuchlari Sirdaryo qirg`og`idagi Chinoz qal`asini egalladi. 1865 yil 14 iyundan 15 iyunga o`tar kechasi polkovnik Abramov, podpolkovnik Jemchujnikovlar qo`mondonligidagi 7 rota va 8 zambarakdan tashkil topgan askarlar asta-sekin bog`lar orasidan Kamolon darvozasi tomonga qarab yurdilar. 15 iyun erta tongda rus askarlari to`satdan Toshkentning Kamolon darvozasi devoridan ichkariga bostirib kirdilar. Muhammad Solihning so`zlariga qaraganda, ruslar dastavval devorning bir kishi o`tadigan tor joyidan kirib olishgan so`ngra darvoza va devor ustiga chiqishib, u yerdagi to`pni yerga uloqtirganlar hamda Muhammad Solih va uning atrofidagi kishilarga qarata miltiqlardan o`q otishgan. Shu paytda mullo Ismatillo degan bir kishi qo`ltig`idan to`rt bo`lak toshni chiqarib: «Biz ham chimkentliklarga o`xshab gunohkor bo`lib, harom o`laylikmi? Yaxshisi, bu zaminda g`oziy yoki shahid sifatida o`lganimiz afzal», -deb qichqirgan.

Rus askarlari Kamolon darvozasidan kirishi bilanok Abramov 250 askar bilan devor yonidan o`ng tomonga ketgan.

Turkiston viloyatining harbiy gubernatori qilib tayinlangan general Chernyayev 1866 yil yanvar oyida Buxoro amirligini buysundirish uchun unga qarshi e`lon qilinmagan urush boshladi. Uning qo`mondonligi ostida qo`shinlar Jizzax tomon otlandilar. Bu xabarni eshitgan amir Muzaffar o`zi taxtga qayta o`tqizgan va ta`sirida deb hisoblangan Qo`qon honi Xudoyorxonga ruslarning yo`lini to`sishni buyurdi. Xudoyorxon esa Rossiya bilan to`qnashishdan qo`rqib, amir Muzaffarning farmonini bajarmadi.

Rus istilochilari Buxoro xonligiga qarshi urush harakatlarini ikki harbiy mavsumda-1866 va 1868 yillarda o`tkazadi. 1866 yilda olib borilgan istilochilik bosqinlari oqibatida xonlikning O`ratepa, Jizzax va Yangiqo`rg`on singari hududlari Rossiya tarkibiga kiritiladi. Ikkinchi harbiy mavsumda-1868 yil qirg`inbarotida esa Samarqandning olinishi, amir qo`shinlarining Zirabuloqda o`zil-kesil tormor etilishi sodir bo`ladi. O`rta Osiyoning qadimiy poytaxtlaridan biri, Sohibqiron Amir Temur dovrug`ini jahonga yoygan Samarqandning bosib olinishi, nafakat xonlikda, shu bilan bir qatorda, dunyo afkor ommasi ko`z o`ngida, shimoldan kelgan oq ayiqning yovuz maqsadlari chegara bilmasligini namoyon etgan edi. Amir Muzaffar talafotlar oldida qattiq esankirashga tushadi, u o`z tasarrufidagi hududning qariyb teng yarmidan mahrum bo`lgan edi.

Rossiyaning hukmron doiralari Turkiston general-gubernatorligini o`zining O`rta Osiyodagi harbiy rejalarini amalga oshirish uchun tayanch markaziga aylantirib, bu safar istilochiligini Xiva xonligini to`la bo`ysundirishga qaratdilar. Ular Pyotr I vasiyatini sira unutmagan edilar. 1717 yilgi Bekovich-Cherkasskiy qo`shinining halokati va 1839 yilda Perovski yurishining barbod bo`lganligi rus generallarining xotirasidan chiqmagan edi. Pyotr I ning bosqinchilik rejasini to`la amalga oshirish uchun tayyorgarlik ishlarini poyoniga yetkazishgach, istilochilar Xiva xonligiga ko`z tika boshladilar.

Xiva xonligi mustaqilligi bilan mustamlakachilarga jiddiy xavf solib turar edi. U ming yillardan buyon davom etib kelayotgan qadim Xorazm davlati timsoli sifatida ham Rossiya uchun xavfli ko`rindi. Rossiya imperiyasi o`z tasarrufidagi qozoqlarni ozodlik kurashiga rag`batlantirib turgan Xiva ekanligini ham yaxshi bilardi. qozoqlarning milliy-ozodlik kurashiga rahbarlik qilgan Kenesari Qosimov Xivadan doimo madad olib, o`n yil davomida Rossiyani bezovta kilib kelayotganligini ham unutmadilar. Masalaning siyosiy tomonidan tashqari, Sankt-Peterburg butun Turkiston o`lkasida tijorat ishlarini ham batamom o`z qo`liga olishni maqsad qilib qo`ygan edi. Kaspiy dengizining Sharqiy sohillaridan Turkiston shaharlariga olib boruvchi barcha savdo yo`llari esa Xiva xonligi hududlaridan o`tar edi.

1872 yil oxirlarida harbiy vazir boshchiligida Peterburgda Turkiston, Orenburg general-gubernatorlari va Kavkazdagi podsho noiblari ishtirokidagi mahfiy kengashda Xiva xonligini bosib olishga qaror qilinadi. Generallar rejasiga ko`ra, Turkiston general-gubernatorligiga qarashli kuchlar sharqdan, Orenburg gubernatori va Kavkaz noibligi ihtiyoridagi harbiy kuchlar esa g`arbdan va shimoli-g`arbdan Xiva ustiga yurishlari kerak edi:

Rossiyaning tajovuzkorona niyati Xiva xoni va uning oliy mansabdorlariga sir emas edi. Sayid Muhammad Raximxon II (1865-1910) 1872 yilda Hindiston vise-qiroli huzuriga elchi jo`natib, ruslar tahdidiga qarshi Angliyadan madad so`ragan edi. Xonning elchisi Aminboy Muhammad o`g`li Kalkutta shahrida lord Norsbruk bilan muzokaralar olib bordi. Angliyaning hukmron doiralari Xiva mustaqilligini saqlab qolishdan manfaatdor bo`lsalar ham, Rossiya bilan ochiq to`qnashuvdan xavfsirar edilar. London o`zining boy mustamlakasi Hindistonga ruslar tahdid solishidan va Afg`onistondagi mavqeiga Rossiyaning jiddiy xatar yetkazishini hisobga olib, Xivaga yordam ko`rsatmaslik yo`lini tutdi. Hindiston vise-qiroli Norsbruk shu sababli elchiga iloji boricha ruslar bilan aloqani yaxshilash vositalarini ishga solishni hamda qo`shni musulmon davlatlari ittifoqini vujudga keltirishni maslahat berdi. Lord Norsbruk, agar ruslar bilan urush bo`lib kolsa, Angliya yordamiga umid qilmaslikni ham ochiq izhor qildi.

Xiva endi o`z kuchi va imkoniyatiga qarab ish qurishi lozim edi. Xonlik qo`shinida hammasi bo`lib 27 eski zambarak, 2 ming otliq askar, 4 ming navkardan iborat qo`shin bo`lib, ular ham asosan poytaxtda jamlangan edi. Xiva istilosiga otlangan Rossiya

qo'shini ham son, ham sifat jihatdan, shuningdek harbiy texnika imkoniyati, qurol-yarog'lari bilan ham Xiva xonligi qo'shinidan ustun edi. Mazkur harbiy operatsiyaga rahbarlik qiluvchi zobitlar va generallar amaliy tajribasi ham xivalik lashkarboshilardan ko'p darajada yuqori edi. Turkiston qo'shinlariga (22 rota, 1800 kazak va 18 to'p) general Kaufman, Orenburg otryadiga general Veryovkin (15 rota, 600 kazak, 8 to'p), Mang'qishloq otryadiga polkovnik Lomakin (12 rota, 800 kazak, 8 to'p) qo'mondon bo'lib, Orol flotiliyasi ham ular ihtiyoriga berilgan edi.

1873 yil 29 may kuni ruslarning asosiy kuchlari Xiva ostonalarida paydo bo'ldilar. Xiva honi ortiqcha qon to'kilishini istamay, muzokaralar boshlash haqida o'z vakillarini fon Kaufman huzuriga jo'natdi. Ammo urushqoq general xonning taklifini oqibatsiz qoldirib, hujumga kirishdi.

Xiva mudofaasi yo'lboshchilarining nomlari tarix sahifalariga umrbod yozilib qoldi. Zero, 1873 yilda Xivani mudofaa qilgan kishilarning ism-shariflari istiqlol tarixidan munosib joy olishi farzdir. Urganch darvozasiga Muhammad Rizo to'ra, Toshoyoq darvozasiga Abduqodir to'ra, Bog'ishamol darvozasiga Rahimberdibek Ollohberdi to'ra Mag'fur, Shayx darvozasiga Ollohberganbek ibn Xudoyberganbek to'ra o'g'li tayin etildi. Shahar tashqarisida esa ruslarga qarshi jang maydoniga chiqqan Xudoyor qushbegi, Rahmatulla yasovulboshi, Abdulla Mahram, Mahmud yasovulboshilarning navkarlari fidokorona jang qildilar.

O'rta Osiyoning arzon xom ashyo manbai va rus sanoat mollari sotiladigan kulay bozor bo'lishini 1826 yildayok general-mayor Verigin imperator Nikolay I (1825-1856)ga yo'llagan taqdimnomasida bayon qilgan edi. Verigin Rossiyada ishlab chiqarilayotgan mollar mamlakat ichkarisida ham zo'r-bazo'r sotilayotgani va sifati past bo'lgani uchun Yevropa bozorlarida sira raqobatga dosh berolmasligini ko'rsatib, O'rta Osiyo bu jihatdan rus sanoat mollari sotiladigan qulay bozorga aylanishi mumkinligini bayon qilgan edi. Bu fikrni senator graf K.K.Palen rivojlantirib shunday degan edi: «Turkistonni istilo qilishning siyosiy sabablarini hisobga olmagan takdirda ham bu o'lka Rossiya tarafidan bosib olinishining dastlabki kunlaridanoq Rossiya uchun ikki jihatdan qiziqish uyg'otgan edi:

1.Moliyaviy siyosat jihatidan davlat daromadi manbai va ichki ishlab chiqarish mahsulotlari uchun yangi bozor.

2.Mustamlakachilik siyosati nuqtai nazaridan markaziy guberniyalardagi ortiqcha aholini ko'chirish uchun yangi hudud sifatida diqqatga loyiq edi».

Imperiya yukori siyosiy doiralarining nufuzli vakili senator graf K.K.Palen o'lkaning metropoliyaga to'laydigan soliqlari mikdorini aniq bilgani holda ularni yanada oshirish rejasini ham ishlab chiqqan edi. Bu reja izchillik bilan amalga oshirilgan. Agar XIX asr oxirida yer solig'i 4 million so'mni tashkil qilgan bo'lsa, 1914 yilga kelib u 75 foizga kupaydi. Rossiyaning Turkistondan oladigan daromadi 300 foizga oshdi va 1916 yilga kelib 38.329 ming so'mni tashkil qildi.

Imperiyaning Turkiston xom ashyosidan oladigan foydasining aniq mikdorini hech kim bilmagan va u faqat metropoliya burjuaziyasigagina ma'lum edi. Rossiya to'qimachilik sanoati mahsulotlarikimmati 1900 yildan 1913 yilga qadar 150 foiz oshganidan kelgan foyda ham shu rus kapitalistlarining cho'ntagiga tushgan va uning hisobini ham hech kim bilmaydi.

Rossiya Turkistonni qisqa muddatda o'z sanoati uchun xom ashyo manbaiga aylantirdi. Agar 1885 yilda paxta maydoni 41,4 ming tanobni tashkil qilgan bo'lsa, 1915 yilga kelib u 541,9 ming tanobga yetdi, ya'ni 13 barobarga o'sdi. O'lkada Rossiyaning asosiy paxta bazasiga aylandi. Bu haqda Turkiston jadidlari yetakchilaridan Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev 1917 yil iyul oyida Qozonda o'tgan 2-Butunrossiya musulmonlar qurultoyida shunday degan edi: «Shu kungacha Turkiston rus kapitalistlari uchun govmish sigir bo'lib kelmokda. Bugunda Turkiston Rossiyaga paxta yetkazuvchidir. Hanuzgacha to'xtamayotgan urush tufayli paxtaga extiyoj tobora ortib bormokda, chunki u porox tayyorlashda kerakdir. Agar urushgacha bo'lgan davrda Amerika paxtasining 1 pud Rossiyaga 18 so'mdan tushgan bo'lsa, hozirda barcha mollarga narx-navo 3 barobar oshganda, 1 pud Turkiston paxtasi Rossiya tomonidan 7 so'mdan 10 so'mgacha sotib olinmoqda, holbuki, 1 pudning bahosi hozirda 20 so'mni tashkil qilishi lozim. Demak, Turkiston paxtakorlari har pud paxtadan 10-12 so'm zarar ko'rishmoqda. Bundan shunday xulosa chiqadiki, agar Turkistonda yiliga 10-12 million pud paxta yetishtirilsa, u holda bizning paxtakorlar tomonidan ishlab topilgan 100 million so'm har yili rus kapitalistlari cho'ntagiga tushmoqda»

Metropoliyaning iqtisodiy siyosati Turkistonni xom ashyo bazasiga aylantirish, uni rus mollari sotiladigan bozor sifatida tutib turish va tabiiy boyliklarini markazga tashib ketishga qaratilgan edi. Bu siyosatdan dvoryan-pomeshchiklar sinfidan tashqari, tobora rivojlanib va kuchga kirib borayotgan rus burjuaziyasi, ayniqsa to'qimachilik sanoatining egalari manfaatdor edilar. Turkiston mo'may daromad manbai sifatida ham chor Rossiyasining xazinasini boyitib borayotgan edi. Bu daromadlar 1867-1896 yillarda 4 barobarga ko'paydi, aholidan olinadigan soliqlar 1889-1893 yillarda 40 foizga oshdi. 1869-1896 yillar davomida imperiya xazinasini o'lkadan 158 million so'm daromad oldi.

Rossiya hukmron doiralari Turkiston o'lkasiga mo'may daromad manbai va arzon xom ashyo makoni sifatida qarab, xalqqa solinadigan soliq va majburiyatlarni ko'paytirish siyosatini qo'llab keldi.

O'lkada soliqlar miqdori tinimsiz oshib bordi. 1889 yildan 1896 yilgacha mustamlaka ma'muriyati soliqlarni 40 foizga oshirdi. General-gubernator imperatorga 1895-1897 yillar bo'yicha bergan hisobotida soliqlarni yanada ko'paytirib, o'lkadan olinadigan daromadni oshirish uchun aholidan yangi harbiy soliq undirishni taklif kildi. «Yerli aholi rus harbiy kuchi panohida barcha rus fuqarolari huquqdaridan teng foydalangan holda o'z farovonligini oshirmokda,-deb yozgan edi general-gubernator,-shu bilan birga u hech qanday asossiz rus fuqaroligi beradigan katta imtiyozlardan ham

foydalanmokda. Shuning uchun ham bunday soliqning joriy etilishi xalqqa og'ir botmagan holda davlat xazinasiga yiliga yarim million rubl daromad keltiradi». Mustamlakachilar sardori paxta yakka hokimligining tobora kuchayib borayotganini qayd etib: «1887 yilda 200000 pudni tashkil qilgan Amerika navli paxta yetishtirish 1895 yilga kelib 500000 pudga yetgan, ya'ni Rossiya sanoati iste'mol kiladigan tolaning uchdan bir qismini tashkil qilgan», -deb yozadi.

Turkistonning Rossiya imperiyasi tomonidan zabt etilishi, o'lkani Rossiya imperiyasining agrar xom ashyo yetkazib beradigan mustamlakasiga aylantirdi. Yangi kapitalistik munosabatlarning kirib kelishi mustamlakachilik tuzumi sharoitida mahalliy aholi uchun fojeali xususiyat kasb etib, o'lkada ijtimoiy qarama-qarshiliklarni nihoyatda kuchaytirib yubordi.

Turkiston metropoliya uchun nafaqat xom-ashyo, balki, davlat xazinasiga uchun soliq daromadlarining ham manbasiga aylandi. O'lkada yildan-yilga soliq zulmi ortib boraverdi. Masalan, faqatgina 1900 yilda Farg'ona aholisi davlat xazinasiga yer solig'idan tashqari 4 581 620 rubl 70 kop. mablag' topshirdilar. Huddi shu yil viloyat aholisi 399 467 rubl 34 kop. miqdoridagi mahsulot solig'ini ham bajardi. Bunday rasmiy soliqlardan tashqari, volost kotiblari, oqsoqol va boshqa amaldorlarning ta'minoti uchun «jamoat tushumi» deb ataluvchi soliqlar ham yig'ib olinar edi. Natijada mahalliy aholining bo'ynidagi qarzlari miqdori yil sayin oshib borar edi. Masalan, paxtakorlarning davlat va xususiy banklardan 1912 yildagi qarzlari 156 mln. 712 ming rublni tashkil etdi. Shundan 80 mln. 979 ming rubl pul Farg'ona viloyati paxtakorlari zimmasiga tushgan edi. Bu holat paxtakor dehqonlarning xonavayron bo'lishiga olib keldi.

Mehnatga haq to'lash borasida ham keskin ijtimoiy adolatsizlik hukmronlik qilar edi. Bir xil malaka va tajribaga ega bo'lgan o'zbek ishchisining maoshi rus ishchisining maoshiga nisbatan 40-50 foizga kam bo'lar edi. Masalan, savdogar F. I. Polinskiyning paxta tozalash zavodida rus ishchisi 70 rubl maosh olgan bir paytda, o'zbek ishchisi 11 rubl o'spirin esa 6 rubl haq olar edi. Vadyayevlar zavodida esa 1912 yil rus ishchisi bir kuniga 2 rubl 80 kop. haq olgan bo'lsa, o'zbek ishchisi esa, 70 kopeyekdan 1 rublgacha olar edi.

Mustamlaka sharoitida Turkistonda nafaqat dehqonlarning, balki o'n minglab hunarmand-kosiblarning ham ahvoli ayanchli holatga tushib qoldi. Bunga Rossiya sanoati ishlab chiqargan uy-ro'zg'or ashyolari, ayniqsa, yengil sanoat mahsulotlari bilan o'lka bozorlarining to'ldirilishi sabab bo'ldi. Bu mahsulotlar bozorlardagi mahalliy hunarmandlar tomonidan ishlab chiqarilgan mollarni siqib chiqara boshladi. Natijada hunarmandchilikning ko'plab turlari inqirozga uchradi. Bu esa qashshoq aholi sonining ortib borishiga sabab bo'ldi.

Milliy hunarmandlarning xonavayron bo'lishini Hamza Hakimzoda Niyoziy «Sadoyi Turkiston» gazetasidagi maqolalarining birida bunday ta'riflaydi: «...va ba'zilar yetushdura olmay butun bu hunarlaridan kechub boshqa bir yo'l va kuyg'a kirub

ketmakedurlar...har bir kasb ahli shundo g`dur...Mana bu razolat, xirachilik va xo`rlik na yerdan keldi?...Oh, hunarlarimiz! qaysi taraf g`a va kimlar qo`lig`a asir bo`ldi? Pul va mollarimiz qaysi tarafg`a hijrat etmakedur?...Bu ho`rliklarning ilmsizlikdan kelganidan shoyad uyalgan va aqlga solib qaragan kishi bilur».

Ma`lumki, Turkistonda harbiy-polisiya boshqaruviga asoslangan mustabid ma`muriyat hukmronlik qilib, mustamlakachi podsho amaldorlari o`zlarini o`lkaning cheksiz huquqlarga ega bo`lgan hukmdorlari deb hisoblaganlar. Bunday siyosat o`lkada rus mustamlaka rejimining amalda bo`lishi uchun nihoyatda qo`l kelar edi.

Arxiv hujjatlarining dalolat berishicha, mahalliy xalqning tahqirlanganligi, huquqsizligi yaqqol ko`zga tashlanadi.

Shu paytlarda podsho amaldorlari va ofiserlarining ko`chmanchi aholiga bo`lgan munosabatlarida ham mustamlakachilik siyosatining yorqin ifodasini ko`rish mumkin. Chunonchi, O`sh uyezdidagi Oloy volostiga qarashli Ergashtom ovul jamoasi tomonidan tuman pristaviga qilingan arizada ta`kidlanishicha, yashash uchun sharoitning nihoyatda og`irligidan ular hatto Xitoy imperiyasi hududiga o`tib ketishga ham tayyor ekanliklarini bildirganlar.

Shuningdek, Ergashtom rus garnizoni boshlig`i qo`l ostidagi kazak askarlari bilan birgalikda ovulga kelib, qirg`izlardan oziq-ovqat, ot-arava va chorvalarini tortib olayotgani, qarshilik ko`rsatganlarni do`q-po`pisalar bilan hatto o`lim xavfi yoki harbiy holat joriy etish bilan tahdidga solayotganlari ko`rsatilgan. Kazak askarlari nihoyatda haddidan oshgan bo`lib, qirg`izlar bilan o`z bilganlaricha muomalada bo`lganlar. Ovullar bo`ylab aylanish yoki O`sh shahriga borib kelish uchun ular qir g`izlarning eng yaxshi otlarini tortib olardilar. Aholi garnizon uchun arpa donini topshirishlari shart edi. Lekin, ular buning evaziga o`z vaqtida va yetarli haq olmayotganliklari sababli bu majburiyatni bajarishdan bosh torta boshladilar.

Mahalliy va podsho amaldorlarining o`tkazgan zulmlari, iqtisodiy og`ir ahvol, ijtimoiy adolatsizliklar oqibatida Farg`ona vodiysi dehqonlarining bir necha bor tarqoq holdagi ko`tarilishlari bo`lib turdi. Agar 1899 yilda birgina Qo`qon uyezdida shunday «tartibsizliklar» 9 marta sodir etilgan bo`lsa, 1900 yilga kelib, ularning soni 20 taga, 1904 yilda 33 taga, 1905 yilda 55 taga, 1906 yil 63 taga va 1907 yilda esa 67 taga yetdi.

Yuqorida ko`rsatib o`tilgan sabablar viloyatda jinoyatchilikning o`sishiga ham olib keldi. Turkiston o`lkasi istilo etilgach, xalqning asrlar bo`yi e`zozlagan ahloqiy-ma`naviy qadriyatlari oyoq osti qilindi, shariat me`yorlari buzildi. Oqibatda mayda jinoyatlar-o`g`rilik, aroqxo`rlik, tovlamachiliklar soni ortib bordi. Masalan, Farg`ona viloyati bo`yicha 1906 yil 125 ta jinoyat sodir etilgan bo`lsa, 1907 yilda ularning soni 131 taga, 1908 yil 174 taga, 1909 yilda esa 254 taga yetdi.

Birinchi jahon urushida Rossiyaning ishtiroki va urushdagi mag`lubiyatlar, nafaqat imperiyaning markaziy hududlarida, balki chekka mustamlakalar, xususan, Turkistonda ham xalq ommasi noroziligining kuchayishi, ijtimoiy-siyosiy faolligining ortishiga sabab

bo'ldi. Bundan xavfsiragan mustamlakachilar aholining tobe holatda tutib turishning turli yo'llarini izlay boshladilar. Mahalliy aholida hukumatga, podshoh va uning oila a'zolariga sadoqat ruhini kamol toptirish uchun chor amaldorlari barcha masjidlarda podshoh va uning oila a'zolari nomiga xutba o'qilishini tashkillashtirdilar.

Turkiston general-gubernatorligi mahkamasi tomonidan Farg'ona viloyati harbiy gubernatori nomiga 1915 yil 19 fevralda yuborilgan xatda aytilishicha, birgina Farg'ona viloyati uchun imperator nomiga o'qiladigan xutbaning mahalliy tilda bitilgan 1400 nusxadan iborat matni yuborilgan. Shuningdek, ushbu xutbani viloyatning barcha masjidlarida majburiy tarzda o'qilishi buyurilgan. Bu esa Islom asoslariga mutlaqo zid bo'lib, mahalliy aholining diniy e'tiqodlarini oyoq-osti qilish demakdir.

Podsho hukumati o'lkada o'ziga tayanch yaratish maqsadida Turkiston yerlariga rus aholisini ko'chirish siyosatini o'tkazdi. Paxta ekilmaydigan hududlardagi mahalliy aholining yerlari tortib olinib, rus dehqonlariga berildi. Buning natijasida ko'chirib keltirilgan 2635 xonadonning qo'lida 1914 yilda 53 594 desyatinayer to'plandi, ya'ni har bir xo'jalikka 13 desyatinadan yer to'g'ri kelgani holda, mahalliy dehqon xo'jaliklarining har biriga bir desyatinadan ham kam yer to'g'ri kelar edi.

A.Cho'lpon o'sha kezdayoq vatan boyliklari mustamlakachilar tomonidan o'zlashtirilayotganini, bunga esa chek qo'yish lozimligini oshkora ayta olgan edi: «...Vatanimizning boyligini, tijoratimizning foydalarini chetlar cho'ntagig'a solmasdan va bermasdan o'z cho'ntagimizda olub yurmagimiz kerakdur. Bizga shundog' ishlarg'a kirishmoqg'a vaqt !... Biz ham insonmiz, insondek yashayluk !...».

O'lkadagi ayanchli ahvol, milliy hunarmandchilikning kasodga uchrashi, aholining kundan-kun og'irlashib borayotgan turmush sharoiti uni befarq qoldirmadi. U o'z maqolalari orqali mustamlakachilar tomonidan o'tkazilayotgan iqtisodiy zulm va uning salbiy oqibatlarini ochib tashladi: «...14 nchi yil ramazonda gadoylar boshqalarg'a qaraganda yuzga qirq prosent bo'lub ketgan desak ham lof bo'lmaydur....Pul va mollarimiz qaysi tarafg'a hijrat etmakdadur?...».

Imperiya manfaatlarini ko'zlab, o'lkada rus va mahalliy xalq bolalari uchun tashkil etilgan rus-tuzem maktablari zahirida bosqinchilarning g'arazli maqsadlari yotar edi. o'lkadagi dastlabki rus-tuzem maktablari «...Ulkan ruslashtirish rejasini amalga oshirishda maktab katta ahamiyat kasb etishi lozim» degan nuqtai nazar bilan ish tutuvchi general-gubernator Rozenbax davrida ochildi. Ilg'or ziyolilarimiz o'sha davrdayoq bu makkorona siyosatni to'g'ri anglab yetgan edilar. Bunday maktablarni Ismoilbek G'asprali ham o'z vaqtida tanqid qilgan bo'lsa, M. Behbudiy: «...Russkiy-tuzemniy maktablarig'a o'qig'onlar ziyoli tugul, hiyoli hisoblanmaydurlar. Ular faqat ruscha chalasavod kishilardir», - degan edi.

Turkiston jadidlarining rahnamosi keyinchalik bu maktablarning ochilishidan ko'zlangan maqsadlarni bunday izohlagan edi: «... Eski hukumat zohiran bizni madaniy qilmoq uchun «russko-tuzemniy» isminda bizning uchun maktablar ochib o'z

fahmlarincha bizni dunyo va oxirotni baxti, ya'ni nosoron (xrestian) kelturg'on missionerlarga topshirdilar. Bu maktablarga zo'hiran musulmon muallimidan ta'yin etib, unga 15 so'mdan 25 so'mg'acha vazifa berardilar. Albatta, bu pulga hech muqtadir kishi muallimlik qilmas edi. Digar boshqa tarafdin xufiya va prikazlar ila bu maktablardagi musulmon bolalarini oz ta'lim bermogga va baqadri imkon umrini zoye va o'zini hayvon qilmogga farmoyish qilardilar...».

Jadidlar davriy matbuotida ham rus-tuzem maktablariga nisbatan aholining qarashlarini ifoda etuvchi maqolalarni uchratish mumkin: «...Iskobelev uyezdiga tob'ye Oltiariq qishlog'ida birgina tuzemniy shko'l bor. Lekin bu maktabning o'qituv jihati butunlay tartibsiz...qarilarni qo'yaylik yoshlar ham bunga hech bir diqqat qilmaydurlar...aytur so'zlari shko'lga bola bersang yo'ldan ozadur demakdin iboratdur...».

20-yillardagi ayrim rus tarixchilari ham ushbu maktablarning asl mohiyatini ochiq bayon etgan edilar: «...Rus-tuzem maktablarining yagona maqsadi, mamlakat aholisining madaniy darajasini yuksaltirish emas, balki uni ruslashtirishdan iborat edi...».

Musulmon o'quv yurtlariga qarama-qarshi qo'yilgan rus-tuzem maktablari aholini ozchilik qismi orasida biroz e'tibor qozongan bo'lishiga qaramay, bu maktablar hech qachon ommaviy bo'la olmasligini chor ma'murlari yaxshi anglab yetgan edilar. Maorifchi F. Yegorovning ta'biricha, faqat milliy maktablarga ommaviy bo'lishi mumkin, rus-tuzem maktablari esa milliy bo'lmay, aksincha, sun'iy o'ylab topilgandir.

Shahar aholisining ahvoli ham yomonlashdi. Rossiyaning zamonaviy texnika bilan yaxshi jihozlangan korxonalarida tayyorlangan mollarning keltirilishi mahalliy xunarmandchilik mahsulotlari bozorini sindirdi. Mustaqil xunarmand, yakka ustalar olib sotarga qaram bo'lib qolishdi. Hunarmandlarning ish haqi kamayib, kuniga 10-30 tiyinga tushib qoldi, xunarmandchilik korxonalari yopila boshladi. 1871 yili Toshkentda 311 ta mustaqil ko'ndchilik korxonasi bor edi, 1892 yilga kelib ulardan 66 tasi qoldi, xolos. 300 ta bo'yoqchilik korxonasidan atigi 20 tasi qoldi. Xonavayron bo'lganlar chekka, tog'lik qishloqlarga bosh olib ketishardi.

Zakaspiy temir yo'li qurilgandan keyin, 1884 yildan boshlab rus korchalonlari paxtaning uzun tolali amerika navlarini joriy qila boshlashdi. 1889 yildan 1916 yilga qadar amerika paxtasi egallangan maydon (Buxoro va Xiva xonliklarisiz) 7 marta - 50 ming gektardan 343 ming gektarga ko'paydi.

Paxta yetishtirishni ko'paytirishdan faqat moliya sarmoyasi emas, balki o'sib kelayotgan ip-gazlama sanoati ham manfaatdor edi. Birinchi jahon urushi arafasiga kelib, O'rta Osiyo paxtasi Rossiyaning paxtaga bo'lgan ehtiyojini 50 foiz qondira boshlagan edi.

Paxta ekinidan soliq to'lashda sezilarli imtiyozlar berilgani va bu xom ashyoga talab ortib borayotgani dehqonlarning paxta maydonlarini kengaytirishdan manfaatdorligini kuchaytirdi.

Qishloq xo'jalik tumanlari asta-sekin ixtisoslasha bordi. 1917 yili paxta maydoni Andijon uyezdida 35 foiz, Qo'qon uyezdida 35, Skobelev uyezdida 31, Namangan uyezdida 25, Amudaryo bo'limida 18, Kattaqo'rg'on uyezdida 18, Samarqand uyezdida 8, Jizzax uyezdida 3 foiz o'rinni egallagan edi. Farg'ona viloyatining o'zi Rossiyaga jo'natiluvchi jami paxtaning 62 foizini bergan.

G'alla va meva-sazavot yetishtirishga ixtisoslashgan Samarqand viloyatida sug'oriladigan yerlar ko'paygani holda yem-hashak fondi, binobarin chorvachilik qisqargan.

Zarafshon tumanida g'allazorlar qisqarib, paxtazorlar kengaygan.

Xullas chor Rossiyasi tomonidan Turkistonning bosib olinishi mahalliy aholining iqtisodiy ahvolini og'irlashtirib yubordi. Milliy, diniy, iqtisodiy zulm kuchayib ketdi.

Mustamlakachilar tomonidan ommaning qattiq ezilishi, oxir-oqibatda qurolli chiqishlar va qo'zg'olonlarni keltirib chiqardi. Ayniqsa, bu holat Farg'ona viloyatida keskin tus oldi. Farg'ona viloyati iqtisodiy va mehnat resurslari jihatidan Turkiston general-gubernatorligidagi yetakchi viloyat hisoblangan.

1898 yilgi xalq qo'zg'olonining shafqatsizlarcha bostirilishi, mahalliy aholidan qattiq o'ch olinishi kishilarni irodasini buka olmadi. Aksincha, xalqning mustamlakachilarga bo'lgan qahr-g'azabini oshishiga sabab bo'ldi, xolos. Yana shu kabi xalq harakatlarining paydo bo'lishidan cho'chigan podsho amaldorlari Farg'ona vodiysi aholisi ustidan nazoratni kuchaytirdilar.

Rus-yapon urushi aholining turmush darajasini keskin pasayishiga olib keldi. Urush Turkistonning iqtisodiy ahvoriga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Paxtaning xarid narxi keskin tushib ketdi.

Mustamlakachilar uchun Turkiston o'lkasi paxta yetkazib beruvchi asosiy baza hamda ijtimoiy, iqtisodiy va milliy zulm ob'yektiga aylandi. Bu zulmni amalga oshirishda, o'lka boyliklarini talashda temir yo'llar muhim vosita bo'ldi.

Dastlabki temir yo'l Farg'ona vodiysiga 1899 yil kirib keldi. 1911-1913 yillarda Qo'qon-Namangan, 1916 yilda Namangan-Jalolobod temir yo'llari qurildi. Natijada, vodiylar metropoliyaning oshkora sur'atdagi xom-ashyo bazasiga va tayyor mahsulotlar sotiladigan bozoriga aylandi. Shundan so'ng, paxta ekin maydonlari kengaydi va u asosiy ekin turiga aylandi. Masalan, 1899 yil Namangan uyezdida paxta ekiladigan yerlar 14 ming gektarni tashkil etgan bo'lsa, 1911 yilda 45 ming gektarga yetdi. Viloyatda aholining qashshoqlashuvi kuchaydi, yersiz dehqonlar soni ortib bordi. Masalan, 1908 yilda Farg'ona vodiysida 18 foiz oila ekin maydonlariga ega bo'lmagan.

Iqtisodiy qiyinchiliklar xalqning zulmga qarshi ko'tarilishlarining kelib chiqishiga turtki bo'ldi. Jumladan, 1902-1904 yillarda viloyatning Pomirbo'yi tumanlarida dehqonlarning chiqishlari, 1903 yil yanvar-aprel oylarida Qo'qon uyezdining Isfara, Ganjiravon volostlarida, Marg'ilon uyezdining Avval va Chimyon volostlarida mahalliy hokimiyat zulmiga qarshi xalq chiqishlari bo'ldi.

1916 yil 25 iyundagi Podsho Nikolay IIning front ortidagi ishlar uchun yerli aholidan mardikorlikka olish haqidagi farmoni butun Turkistonda mahalliy aholining keskin noroziligini keltirib chiqardi. Bu noroziliklar ommaviy g'alayonlar, kichik amaldorlarning uylariga o't qo'yish va o'ldirishlarda o'z ifodasini topdi. Podsho farmoniga muvofiq, Turkiston general-gubernatori 1916 yil 23 avgustda buyruq chiqardi. Bunga ko'ra, faqat Farg'ona oblastining o'zidagina 51 233 kishi mardikorlikka safarbar qilinishi lozim edi.

Birinchi jahon urushining salbiy ta'siri Turkiston xalqlari boshiga ko'plab azob-uqubatlarni soldi. Paxta yakkahokimligini zo'r berib kuchaytirish, paxta ekin maydonlarining kengaytirilishi oqibatida o'lkada g'alla yetishtirish va chorvachilik orqaga qarab ketdi.

Butun o'lkada bo'lgani kabi Farg'ona vodiysida ham don taqchilligi yuzaga keldi. 1916 yili Farg'ona viloyatining odatda oladigan g'allasi 12-14 pudga kamaydi. Narxnavo keskin oshdi. Ilgari 50 so'm turadigan otning narxi 80-85 so'mga chiqdi. G'alla va nonning narxi ham oshib ketdi.

90-yillarda Turkistonda ro'y bergan eng yirik xalq harakati 1898 yilgi Andijon qo'zg'olonidir. U Andijonda boshlangan bo'lsa-da, O'sh va Namanganni ham qamrab oldi. Binobarin, uni Farg'ona qo'zg'oloni deb atalsa to'g'riroq bo'ladi. Ushbu davrdagi barcha qo'zg'olonlar kabi bo' harakat ham bostirildi. Mahalliy xalqdan qattiq o'ch olindi, jazolandi.

Qo'zg'olonning sababi chorizmning paxtachilikni rivojlantirishdagi vahshiyona siyosati edi. Sharqiy Farg'ona eng yirik paxtakor viloyat hisoblanar, zotan, Turkistondagi jami paxtazorlarning uchdan bir qismi Farg'onaga to'g'ri kelardi. Xalq ommasining mustamlakachilar va boylar tomonidan ezilishi, sudxo'rlikning avj olishi va hokazolar qarzdorlar, chorakorlar, batraklarni ko'paytirib yubordi. Bu esa, tabiiy ravishda ommaning ko'tarilishini, qo'zg'olonni keltirib chiqardi.

Chor Rossiyasi tomonidan zabt etilgan Turkiston mustamlakachilik zulmining yorqin namunasiga aylandi. Mahalliy xalq turmush sharoitining yomonlashib borishi, milliy-diniy qadriyatlarning oyoq osti qilinishi, chet el sarmoyasining o'lkaga shiddat bilan kirib kelishi, o'lka boyliklarining bosqinchilar tomonidan shafqatsizlarcha talanishi ilg'or fikrli ziyolilarni befarq qoldirmadi. Shu bois milliy vatanparvar ziyolilar tomonidan mustamlaka asoratidan qutilish va taraqqiyot uchun kurashning turli yo'llari izlandi. Ushbu harakatlar natijasida vodiya ham XIX asr oxirlariga kelib jadidchilik harakati kelib chiqdi. Turkistondagi bu harakat XIX asr oxirlaridan 1938 yillargacha ma'rifatparvarlik harakatidan keng ko'lamli ijtimoiy-siyosiy harakat darajasiga ko'tarildi. Ushbu vaqt oralig'ida butun Turkistonda bo'lgani kabi, vodiydagi ziyolilar qatlami orasida ham turli guruhlariga ajralish jarayonlari tezlashdi. Fikr va qarashlarning turlicha bo'lishiga qaramay, o'lka ziyolilarini yagona Turkiston mustaqilligi g'oyasi birlashtirib turar edi.

XX asr boshlariga kelib jahon miqyosida sodir bo'layotgan inqilobiy o'zgarishlardan xavfsiragan mustamlakachilar o'lkalari ustidan siyosiy nazoratni yanada kuchaytirdilar. Buning sababi, Rossiya musulmonlari orasida pirovard maqsadi milliy mustaqillik bo'lgan jadidchilik harakatining keng yoyilishi, Turkiya, Eron inqiloblari, ilg'or yo'nalishdagi nashr va adabiyotlarning bu yerlarga kirib kelishi natijasida XX asr boshlariga kelib mahalliy aholi, xususan ziyolilarning ijtimoiy-siyosiy faolligining birmuncha oshishi edi. Arxiv hujjatlarining guvohlik berishicha, 1908 yilning boshlarida Markaziy Osiyoda bo'lgan fransuz mayori Lyakosta Turkistonda o'z milliy dasturiga ega bo'lgan yosh sartlar partiyasi borligi haqida ma'lumotlar beradi. Mayor Lyakosta, fransuz mustamlakalar vazirligi tomonidan ushbu hududlarni o'rganish uchun maxsus vazifa bilan yuborilgan edi. Bu haqidagi ma'lumotlar fransuz matbuotida e'lon qilingach, Turkistondagi podsho amaldorlari ham yosh sartlar masalasidan tashvishga tushib qoladilar.

Aholi turmush darajasining tushib borishi, shariat me'yorlarining buzilishi, milliy va diniy qadriyatlarning oyoq osti qilinishi, jinoyatlar sonining ortib borishi, mahalliy aholining mavjud tuzumga nisbatan nafratini yanada oshirar edi. Shu bois turli ijtimoiy tabaqalar mustamlaka zulmidan xalos bo'lishning har xil yo'llarini izlardilar.

Mahfiy polisiya xizmatchisi «Tureskiy»ning 1913 yil 3 sentabrda bergan ma'lumotlariga ko'ra, shu davrda Buxoroda musulmonlarning «Ittihad» jamiyati mavjud bo'lib, bu tashkilotning asosiy maqsadi, musulmonlarni g'ayridinlar qo'l ostidan ozod qilish bo'lgan. Tashkilot 1913 yilda Mulla Qamar ismli mudarris tomonidan tashkil etilgan. Jamiyatning Buxoro atroflarida, Samarqand, Kattaqo'rg'on, Qo'qon va O'sh shaharlarida ham a'zolari bo'lgan. U yerlarda ular siyosiy-diniy tashviqot ishlarini olib borganlar.

Qo'qon shahrida esa uning bosh targ'ibotchisi shaharning Sarmozor qismida yashovchi qozi Mulla Mahmud bo'lgan. O'sh shahrida esa, Eshonxon va Mulla Xolmirzalar ushbu jamiyat a'zolari bo'lishgan.

Podsho hukumati aholi faolligining oshib borayotganligidan cho'chib, Turkiston xalqlarini jahon taraqqiyotidan uzib qo'yish maqsadida musulmon davlatlaridan o'lkaga kirib kelayotgan ilg'or nashrlarni ta'qiqlash choralari ko'rildi. Shunday bo'lishiga qaramay, birmuncha taraqqiyotga erishgan musulmon mamlakatlaridagi inqilobiy voqealar tafsilotlariga bag'ishlangan adabiyotlarning bu yerga kirib kelishi to'xtamadi. Bunday adabiyotlarning o'lkaga kirib kelishi aholi turli tabaqalarining ijtimoiy-siyosiy faolligini oshishi va milliy ozodlik g'oyalarining shakllanishiga o'zining sezilarli ta'sirini ko'rsatdi.

Masalan, 1911-1912 yillarda Turk publisisti Rafiqbek Al-A'zam tomonidan yozilgan risola o'zbek tiliga o'girilib, jadidlar tomonidan omma orasida tarqatilgan edi. Unda musulmon dinining g'arbda paydo bo'lgan sosializm, anarxizm va boshqa ta'limotlarga, umuman, ijtimoiy hayotga munosabati haqida fikr yuritilgan edi.

O'lkada milliy matbuot yuzaga kelgunga qadar Bog'chasaroyda chiquvchi «Tarjumon», Qozondan chiqadigan «Vaqt», «Yulduz» va boshqa gazeta va jurnallar Turkiston jadidlari faoliyatida o'zining sezilarli ta'siriga ega edi. Ushbu nashrlar orqali taraqqiyparvarlar dunyo xalqlarining milliy uyg'onish g'oyalari bilan tanishib borganlar. Masalan, Farg'onaning peshqadam taraqqiyparvarlaridan Ishoqxon Ibrat ham 1883-1885 yillarda Qo'qonning Tunqator madrasasida ta'lim olib yurgan paytlarida «Tarjumon» gazetasi bilan muntazam ravishda tanishib borgan. Adabiyotchi olim U. Dolimovning bergan ma'lumotlariga ko'ra, Ibrat tomonidan tashkil etilgan «Ishoqiya» kutubxonasida «Tarjumon» gazetasining hatto 1884 yilgi boylamlari ham bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, o'lkadagi ijtimoiy adolatsizlik, yerlilarni jaholat botqog'ida, qashshoqlikda qoldirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan chorizmning mustamlakachilik siyosati mahalliy xalq ilg'or fikrli ziyolilarining tabiiy ravishda noroziligini keltirib chiqarar edi.

Turkistonda jadidchilik harakati o'zining chuqur mahalliy ildizlariga ega. Turkiston xalqlarining ijtimoiy-siyosiy hayotda jahon xalqlaridan ortda qolayotganligini XIX asrning ikkinchi yarmida yashab o'tgan ilg'or fikrli ziyolilar o'z vaqtida anglab yetgan edilar. Ular bu qoloqlik iskanjasidan qutilishning yagona yo'li deb ilm-ma'rifatni tanladilar. Ushbu davrda ijod etgan shoir Zokirjon Furqat ilm-fanning taraqqiyot uchun nechog'lik ahamiyatli ekanligini anglagan holda quyidagi baytni bitgan edi:

Kerak har ilmdan bo'lmoq xabardor,

Bo'lur har qaysi o'z vaqtida darkor.

Shuningdek, ilg'or ma'rifatparvar Sattorxon Abdug'afforov ham o'zining bu sohadagi fikrlarini «Turkiston viloyatining gaziti» da quyidagicha ifodalagan edi: «...Bizlar, tavorix kitoblaridin ko'ramizkim, har bir xalq o'zlariga yaqin hamsoylarining har nav' ilmlarini har vaqt o'rganib va ham o'zlariga yaqin mamlakat xalqiga o'rgatib kelganlar...bizlarga uyat va aybdurkim, bizlarning burung'i olimlarimiz ilm bobida baland darajada turub, hatto boshqalarg'a ta'lim berib turgon bo'lsalar, bizlar hama xalqdin ul bobda pastlik maqomida qolsoq».

Ilm taraqqiyotning negizi ekanligini anglab yetgan ilg'or ziyolilar avvalo qoloqlikdan qutilishning asosiy sharti deb, ma'rifatni tanladilar. Shu maqsad yo'lida XIX asrning so'nggi choragida dastlabki yangi usul maktablari ochildi.

Farg'ona o'quv yurtlari inspektorining Turkiston o'quv yurtlari Bosh inspektoriga 1909 yil 6 dekabrda yo'llagan yangi usul maktabi haqidagi ma'lumotnomasida ko'rsatilishicha, vodiydagi dastlabki yangi usul maktabi Qo'qon uyezdida Ahmadjon qori tomonidan 1892 yilda ochildi.

Turkistondagi jadidchilik harakatining atoqli namoyandalaridan Ishoqxon Ibrat ham Qo'qonda madrasani tamomlagach, 1886 yilda To'raqo'r g'onda maktab ochadi lekin u tez orada yopiladi. Shundan so'ng Ibrat 1887 yildan 1895 yilgacha Osiyo va Yevropaning ko'plab mamlakatlarida bo'ladi. o'ndan ortiq chet tillarini o'rganadi, g'arb

ilm-fani va texnikasi yutuqlari bilan tanishadi. Safardan qaytgach esa o'z yurti taraqqiyoti uchun izchil amaliyotga kirishib, jadidchilik harakatining faollaridan biriga aylanadi.

Jadidlarning harakati tufayli XX asr boshlariga kelib vodiya o'nlab yangi usul maktablari faoliyat ko'rsatmoqda edi. Ayniqsa, Rus-Yapon urushidagi mag'lubiyatdan so'ng boshlangan ijtimoiy siyosiy harakatlardagi jonlanish turkistonlik jadidlar faolligining oshuviga katta turtki bo'ldi va jadidchilik harakati ushbu jarayonlar ta'sirida siyosiy tus ola boshladi.

Taraqqiyparvarlar omma orasida ma'rifatni keng yoyish, millatning siyosiy ongini yuksaltirish borasida ommaviy nashrlar, bosmaxonalar ochdilar, teatr tomoshalarini tashkil etdilar. Bu borada Munavvar qori Abdurashidxon o'g'li, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Sadridin Ayniy, Fayzulla Xo'jayev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Abdurauf Fitrat va boshqalarning xizmatlari beqiyos bo'ldi.

Turkiston o'lkasidagi dastlabki taraqqiyparvar jamiyatlar, tadqiq etilgan manbalar bergan ma'lumotlarga ko'ra, 1905-1907 yilgi birinchi rus inqilobidan so'ng, Eron va Turkiyadagi ijtimoiy-siyosiy harakatlar ta'sirida vujudga kelgan. Osiyo mamlakatlaridagi inqilobiy harakatlar, musulmon dunyosidagi, xususan, Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy va diniy fikrlarning taraqqiyotida muhim bosqich bo'lib xizmat qildi.

1904-1905 yillardagi Rus-yapon urushida Rossiyaning mag'lubiyati imperiyadagi barcha ezilgan xalqlar oldida mustabid podsho tuzumi obro'sini keskin tushishiga olib keldi. Bu esa siyosiy fikrlar rivojiga turtki berib, milliy ozodlikka erishish orzularini ushaliyishga ishonch uy g'otdi. Sharqdagi inqiloblar va o'lkaga u yerlardan kirib kelgan turli xil g'oyaviy oqimlar bu yerlardagi muxolif kuchlarning birlashishi, milliy-siyosiy tashkilotlar holiga kelishi va rivojlanishi uchun muhim omil bo'lib xizmat qildi.

Umumiy diniy va milliy maqsadlar yo'lidagi mushtaraklik Rossiyaning ilg'or musulmon ziyolilarini yagona g'oya tevaragida jipslashishga chorladi. Va nihoyat, 1905 yilning 15 avgustida Nijniy Novgorodda Rossiya musulmonlarining I s'yezdi chaqirildi. S'yezdga Rossiyaning turli mintaqalaridan 150 ga yaqin delegatlar tashrif buyurdilar. Birinchi musulmon s'yezdi Butunrossiya musulmonlari ittifoqi («Ittifoqi muslimin»)ni tuzilganligini e'lon qildi. Ittifoq Nizomi esa, «Kaspiy» va «Hayot» gazetalarining muharriri bo'lgan Alimardonbek To'pchiboshev tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, 1906 yil yanvar oyida Sankt-Peterburg shahrida bo'lib o'tgan musulmonlarning II s'yezdida tasdiqlandi.

«Ittifoq» dasturi esa, 1906 yil 16-21 avgust kunlari Nijniy Novgorodda bo'lib o'tgan Butunrossiya musulmonlarining III s'yezdida qabul qilindi. «Ittifoqi muslimin»ning tuzilishi Rossiya musulmonlari ijtimoiy-siyosiy harakatlari rivojida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Birinchi jahon urushi yillarida o'lkada ziyolilari ijtimoiy-siyosiy hayotga faol aralasha boshladilar. Xuddi shu davrda Turkistonda ham milliy nashrlar va jamiyatlar soni ortib

borib, jadidlar tomonidan qoloqlikdan qutulish va milliy taraqqiyot sari dadil qadamlar tashlana boshladi.

1916 yil Qo`qon shahrida taraqqiyparvarlar tomonidan «G`ayrat» jamiyati tuziladi. Bu jamiyatning o`z oldiga qo`ygan maqsadlari, birinchidan, yangi usul maktablarini darslik, daftar va o`quv qurollari bilan ta`minlash bo`lsa, ikkinchidan, yerli xalq orasida kitob, gazeta va jurnallarni mahalliy tilda chop etib, tarqatishdan iborat bo`lgan.

Mustamlakachilar tomonidan Toshkentda chop etiladigan jadidlarning «Sadoyi Turkiston» gazetasi yopib qo`yilgach, taniqli jadid Ubaydullaxo`ja Asadullaxo`jayev Toshkentdan Andijonga kelgan edi. Uning Andijonga kelishi ham hukmron mustabid hukumatning milliy taraqqiyparvarlarga qarshi olib borgan ta`qib va tazyiqlar o`tkazish siyosatining natijasidir. Milliy matbuotimizning qaldirg`ochlari «Taraqqiy», «Hurshid», «Shuhrat» va boshqa gazetalarning hech qancha soni chiqmasdan yopib qo`yilishi, chor ma`murlarining o`lka halqlarini har jihatdan asoratda saqlashga intilib olib borgan siyosatining bir ko`rinishi edi. Xuddi shunday ayanchli qismat «Sadoyi Turkiston» gazetasi boshiga ham tushdi. Shundan so`ng muharrir Ubaydullaxo`ja Asadullaxo`jayev gazetani Andijonda chiqarishga harakat qildi. Biroq, Farg`ona viloyati harbiy gubernatori Asadullaxo`jayevning gazeta chiqarishiga ruxsat bermaydi.

1916 yilga kelib jadidlar tomonidan Andijon shahrida «Taraqqiyparvar» jamiyati tuzildi. Bu davrda o`lka jadidlarining siyosiy faolligi ancha oshgan bo`lib, ular o`z yig`ilishlarida, gazeta va jurnallardagi maqolalarida ma`rifiy mavzular bilan birga ijtimoiy, iqtisodiy masalalarni ham ko`tarib chiqa boshlaganlar. Andijondagi bu jamiyat taniqli jadid Ubaydullaxo`ja Asadullaxo`jayev rahbarligida tuzilgan bo`lib, bu haqda chor ayg`oqchilari ham tez orada xabar topadilar.

Farg`ona viloyati harbiy gubernatorining farmoyishi asosida Andijon uyezdida «Taraqqiyparvar» jamiyati haqida yashirin so`rov va tekshiruvlar o`tkaziladi. Tekshiruv natijalariga ko`ra, tashkilot safida mahalliy millat vakillaridan tashqari Chaykin, Shapiro va Okun kabi shaxslarning borligi, tashkilot rahbarligi Asadullaxo`jayev qo`l ostida ekanligi ko`rsatib o`tiladi. Uchastka pristavi Birshertning ta`biricha, jamiyat tashkiliy jihatdan yaxshi uyushtirilgan.

Butun Turkiston o`lkasida bo`lgan kabi, Andijonda ham mustamlakachi ma`murlar jadidlarni o`zlarining eng xavfli dushmanlari deb bilar edilar. Taraqqiyparvarlar xalq orasida tashviqot-targ`ibot ishlarini yaxshi yo`lga qo`yganlar.

Xalq orasida o`z nufuziga ega bo`lgan mahalliy boylardan Ahmadbekhoji Temirbekov, Poshshaxo`ja Umarxo`jayev, uyezd sudyasi tarjimoni O`razaliyev Akbarali Boytursunovich va boshqalar ushbu jamiyat a`zolari edilar.

Shunday qilib, aytish mumkinki, XX asr boshlarida Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat g`oyat og`ir bo`lib, mahalliy aholining huquqsizligi, tahqirlanishi haddan oshgan, Vodiy mustamlakachilar uchun arzon ish kuchi va xom ashyo bazasiga aylanib qolgan edi. Ilg`or ziyolilar Turkiston metropoliyaning xom-ashyo bazasiga aylanishi

bilan birga, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jabhalarda jahon taraqqiyotidan ortda qolayotganligini sezdilar. Vatan taqdiri haqidagi bunday o`ylar oxir-oqibatda mustaqillik uchun kurashning o`ziga xos yo`llarini izlab topishni taqozo etdi. Mavjud vaziyatda, ya`ni, kuchli siyosiy-harbiy tayanchga ega bo`lgan mustamlakachi hukumat bilan millat kelajagi yo`lida bellashishning yagona yo`li, xalqni dunyoviy ilm-fan bilan qurollantirish, xalqaro talablar doirasidagi mutaxassislar tayyorlashdan iborat edi. Bu esa o`z o`rnida jadidchilik harakatining kelib chiqishiga sabab bo`ldi.

Jadidchilik harakati dastlab haqli ravishda ma`rifatparvarlikdan boshlandi. Turkistonda Mahmudxo`ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxon o`g`li, Fayzulla Xo`jayev, Abdulla Avloniy, Ubaydulla Asadullaxo`jayev, A. Zohiriy, O. Mahmudov, I. Ibrat, Hamza, Cho`lpon, A. Ibodiy, Dadamirza qori va boshqalar edi.

Rus mustamlakachiligiga qarshi kurash turli ko`rinishlarda bo`lsa-da, davom etdi. Bu kurash boshida millatning ilg`or fikrli ziyolilari turdilar. Dastlab maktab-maorif, yosh avlod ta`lim va tarbiyasini isloh etish g`oyasidan boshlangan bu harakat, keyinchalik o`z ichiga siyosiy muammolarni ham keng ko`lamini qamrab oldi.

Avval maorifni isloh qilishdan boshlangan Turkiston o`lkasidagi jadidchilik harakati 1917 yil fevral inqilobidan keyin yangi sifat o`zgarishlarini boshidan kechira boshladi. 1908-1917 yillar ichida turkistonlik taraqqiyparvar kuchlar asta-sekinlik bilan bo`lsa-da, yagona siyosiy kuch sifatida birlashib, o`z tashkilotlariga va ommaviy nashrlariga ega bo`ldilar. So`ngra o`lkada milliy-demokratik davlatchilikni tiklash ishlarida faol ishtirok etdilar. Yagona maqsad yo`lida ushbu tashkilotlar nomidan tashviqot va targ`ibot ishlarini olib bordilar.

Turkiston jadidlari ham o`lkadagi boshqa taraqqiyparvarlar qatori o`zlarining dastlabki faoliyatlarini ma`rifatparvarlikdan boshlagan edilar. Vatanni ozodlikka, milliy mustaqillikka yetaklashdek muqaddas g`oya eng ilg`or qarashli jadid ziyolilarning fikrida bo`lgani holda, mavjud sharoitda uni amalga oshirish mushkul edi. Unga faqat tinimsiz ma`rifiy-siyosiy faoliyat orqaligina erishish mumkin edi. Jadidlar yurt istiqlolini va taraqqiyotini zamonaviy bilimlar bilan qurollangan yetuk mutaxassislersiz tasavvur eta olmaganlar. Shu maqsad yo`lida o`tgan asr oxirlarida jadidlar butun Turkistonda yangi usul maktablari ochish zarurligini angladilar va ularni tashkil etish uchun harakat boshladilar.

III. Xulosa

Mustamlakachilar bu boy o`lkani ruschasiga o`zlashtirishga ahamiyatni kuchaytirishga intildilar. Imperiyaning Davlat mulklari va ziroatchilik vaziri Krivoshiy rus podshosiga yo`llagan taqdimnomasida bu haqda shunday deb yozgan edi: «Rus xalqining siyosiy ustivorligiga erishish uning xo`jalik sohasidagi quvvati bilan mustahkamlanmog`i lozim... O`ziga to`q musulmon aholisi o`rtasida rus kelgindilari xo`jaligi kambag`al va harob holda bo`lmasligi kerak. Kelgindi rus xo`jayinning yerida ishlovchi sartni ko`rish maroqli hol bo`lishiga shubha yo`q, bil`aks, uning sart qo`lida

batrak bo'lishi juda noxush va ko'ngilsiz voqea ekanligi bizga ayon bo'lmog'i kerak». Shuning uchun ham «o'zga millatlarning rus elementini bosib ketmasligi uchun» general-gubernatorga keng huquqlar berildi. Mustamlakachilar rus qishloqlarini o'zbek, qirg'iz, tojik qishloqlaridan ajratib, mustaqil bo'lishini ta'minlash bilan birga zarur hollarda rus va mahalliy qishloqlarni birlashtirib rus volost starshinasini uning rahbarligiga qo'yganlar».

Mustamlaka ma'muriyatining kelgusi faoliyat dasturida ham o'lkani ruslashtirish g'oyasi asosiy o'rinni egalladi. Oliy harbiy-siyosiy doiralar fikrini bayon etgan knyaz Masalskiy 1913 yilda bu haqda lo'nda fikr aytgan: «Turkistonda qariyb yarim asrlik hukmronligimizga yakun yasaganimizda beihitoyor shunday savol tug'iladi: Bu mamlakatdagi kelgusi faoliyatimiz dasturi qanday bo'lishi lozim? Yaqin orada qanday vazifalarni amalga oshiramiz? Maqsadimiz nimalardan iborat va nimalarga intilishimiz lozim? Turkistonda navbatda hal etilishi lozim bo'lgan muhim masalalardan biri-o'lkani rus aholisi bilan mustamlaka qilishdir. Rossiyaga qo'shib olinganiga yarim asrcha vaqt o'tganiga qaramay, o'lkada bu aholi mahalliy musulmon nufusiga nisbatan juda ozchilikdir... Paxtachilikni har tomonlama rivojlantirish va yaxshilashga biz doim intilishimiz, bu borada sarf-harajatlarni ayamasligimiz lozim. Chunki yaqin kelajakda sanoatimizni o'z xom ashyomiz bilan ta'minlash masalasi muhim xayot-mamot masalasiga aylanadi».

Rus kapitali uchun o'lka darvozasini keng ochib bergan temir yo'l shaxobchalari o'rgimchak to'ri misol har yoqqa ildiz otib, 1885 yilda Ashxobodga, 1886 yilda Marv, Chorjuy va Amudaryogacha borib yetdi, Qoraqum sahrosidan o'tgan po'lat izlar 1888 yilda Samarqandga tutashdi. 1898 yilda Marv-Kushka tarmog'i qurilib, bir yildan so'ng Farg'ona vodiysi va Toshkent ham temir yo'l bilan bog'landi. Shunday qilib, keyinchalik O'rta Osiyo temir yo'li deb nomlangan Kaspiyorti temir yo'lining uzunligi 1748 chaqirimga yetdi. Mustamlaka xom ashyo manbalarini metropoliya sanoatiga yaqinlashtirishning navbatdagi vazifasi-Turkiston-Sibir temir yo'lini qurish kun tartibiga qo'yildi. «Juda muhim iqtisodiy, mustamlakachilik va strategik ahamiyatga ega bo'lgan bu temir yo'l liniyasini zudlik bilan qurish zarurati barchaga ayon», deb yozgan edi knyaz Masalskiy.

Temir yo'l o'lkada ruslashtirish jarayonini tezlatishda katta xizmat ko'rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat.-T.: O'zbekiston, 1994 y.
 2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q.-T.:Sharq,1998y.
 3. Bobobekov H. O'rta Osiyo Rossiyaga qo'shib olinganmi?((Fan va Turmush.-1989.-№8-10.
 4. Bobobekov H.N. Po'latxon qo'zg'oloni.-T.: 1996 y.
 5. Bobobekov H.M. Qo'qon tarixi.-T.: Fan, 1996 y.
 6. Ziyoyev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmkorligiga qarshi kurash.-T.: Sharq,1998 y.
 7. Karimov SH., Shamsutdinov R. Turkiston Rusiyo bosqini davrida.-Andijon: Meros, 1995 y.
 8. Majid Hasaniy. Yurt bo'ynidagi qilich yoki istilo.-T.:Adolat,1997y.
 9. Muhammad Aziz Marg'iloniy. Tarixi Aziziy.-T.:Ma'naviyat,1999y.
- Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. 1-kitob.-T.: Sharq, 2000y.